

УДК 37.015.31:17

ДІАЛОГ У ВИХОВАННІ У ШКОЛЯРІВ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ**Г. А. Кирмач**

У статті мотивується актуальність виховання моральних цінностей у школярів в умовах розвитку концепції особистісно орієнтованої освіти. Розглядаються потенційні можливості діалогу у вихованні моральних цінностей.

Ключові слова: виховання, моральні цінності, діалог, виховний діалог, діалогічні форми, діалогічні методи

Вивчення філософської, психологічної, педагогічної літератури та практики вітчизняної шкільної освіти свідчить про зростаючий інтерес до проблеми діалогу в умовах розвитку концепції особистісно орієнтованої освіти.

В останні десятиліття педагогічне співтовариство все ширше практикує в навчально-виховному процесі створення таких умов, за яких учні мають можливість посісти в процесі освіти активну, ініціативну позицію, самим ставити запитання й давати на них відповіді, не зупиняючись на знайденому. Такий перехід від суб'єкт-об'єктного підходу, який характеризується тим, що учень позиціонується як об'єкт цілеспрямованих впливів педагога, яким можна керувати за допомогою зовнішніх впливів і технологій, до суб'єкт-суб'єктного підходу, що базується на ціннісно-смысловій рівності двох суб'єктів – учителя й учня, можливий лише на основі широкого діалогу в навчально-виховному процесі. Орієнтація на суб'єкт-суб'єктні відносини передбачає відхід від постійного контролю й маніпулювання свідомістю тих, хто навчається, відхід від практики нав'язування аксіом, які не підлягають обговоренню. При суб'єкт-суб'єктній взаємодії педагога й вихованця досягається максимальний розвиток самостійності учня. Головною метою стає формування суб'єкта виховання – особистості, яка виховує і навчає саму себе.

Розробляючи педагогічну концепцію діалогу, ми проаналізували як першоджерела з цієї проблеми у філософії (Г. Батищев, М. Бахтін, М. Бубер, Г. Буш, Е. Левінас), психології та педагогіки (Г. Балл, С. Белова, С. Братченко, В. Горшкова, Г. Дьяконов, В. Клепиков, О. Орлова, М. Папучі, С. Савченко, Л. Сінельнікова, Т. Флоренська), так і похідні від них дослідження. Стан вирішення проблеми діалогічного спілкування в сучасних

педагогічних дослідженнях характеризується неоднозначністю трактувань сутності діалогу, які або синтезують у собі філософські, психологічні і соціологічні концепції діалогу, або ж тяжіють до однієї з них.

Відсутність узагальнюючих педагогічних досліджень з проблемидіалогу у вихованні у школярів моральних цінностей зумовили вибір статті.

Мета статті– визначити сутність поняття „діалог” та його роль у вихованні моральних цінностей школярів.

Із метою розкриття сутнісного змісту діалогу з’ясовано поняття „діалог” (табл. 1).

Таблиця 1

Змістовний аналіз дефініції „діалог” у різних типах словників

№	Джерело	Тлумачення дефініції „діалог”
1.	Великий тлумачний словник сучасної української мови	Діалог – розмова між двома або кількома особами [4].
2.	Український педагогічний словник	Діалог – розмова між двома або кількома особами; форма ліквідації виховних конфліктів шляхом обміну думками сторін і знаходження спільної позиції [5].
3.	Філософський енциклопедичний словник	Діалог – універсальна форма відношення „Я – Ти” як спосіб дослідження сутності людини та визначення її реального призначення у житті [11].
4.	Словник-довідник соціальної психології	з Діалог - форма спілкування, що ґрунтується на апріорному внутрішньому прийнятті один одного як самодостатніх осіб і що припускає орієнтацію на індивідуальну неповторність кожного з суб'єктів [7].
5.	Літературознавча енциклопедія	Діалог – форма усної комунікації, учасники якої обмінюються низкою реплік-висловлень. Тракується або як вибір учасниками спілкування ролей Я та Іншого, або як раціоналізований процес, коли подія зустрічі розглядається на підставі отриманого результату, набуває ознаки доцільності й діалектичності [8].

6.	Великий енциклопедичний словник	Діалог - інформативна і екзистенціальна взаємодія між сторонами, що комунікують, за допомогою якої відбувається розуміння. Діалог може трактуватися як вибір сторонами спільного курсу взаємодії, що визначає осіб "Я" і "Інший" [3]
----	---------------------------------	--

Як правило, у тлумаченні поняття „діалог” у різних словниках на першій позиції визначено таке: „розмова між двома або кількома особами”, універсальна форма ставлення „Я – Ти”.

Становлення „діалогу” як неklasичної категорії філософії і гуманітарних наук спричинене цивілізаційною і антропологічною кризою ХХ ст. – кризою індивідуалізму. Поява принципів відмінностей у базових ціннісно-світоглядних орієнтаціях різних соціальних груп, що відбувається в посттрадиційній цивілізації, стає потужним конфліктогенним чинником як на рівні міжособистісної, так і міжгрупової взаємодії. Отже, „діалог” виникає як проблемна категорія, яка разом з тим має ціннісно змістовний характер.

За припущенням, висловленим М. Бахтіним, діалог є первинною формою спілкування в історії розвитку людства (філогенезі). Він розглядається як явище культури і, у той же час, природи, має соціальну природу, є двостороннім та прив’язаним до контексту. М. Бахтін також указує, що діалог – невід’ємний атрибут життя особистості: „Бути, – значить спілкуватися діалогічно. Коли діалог закінчується, все закінчується. Два голоси – мінімум життя, мінімум буття” [2, с. 294].

Психологічний аналіз діалогу зробив Г. Балл, який дуже плідно і довго працював в цьому напрямі і розробив цілком адекватні діалогічні універсалії (інакше кажучи, принципи побудови діалогу) [1].

Перший принцип, який формулює Г. Балл, – принцип поваги до партнера, до його якостей як органічної цілісності і власне як до суб’єкта [1, с. 29].

Другий принцип організації діалогу, за Г. Баллом, вимагає прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі досягнення (реальні та потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним [1, с. 30].

Третій принцип, який водночас є істотною умовою дотримання другого, полягає в повазі партнера до самого себе. Дотримання цього принципу в нашій культурі виявляється доволі складним. Г. Балл пише: „... люди, як правило, бояться своїх найвищих можливостей і тому рідко

реалізують їх. Крім того, відбувається проекція за механізмом психологічного захисту, недостатньої поваги до себе – на оточуючих, із сумними наслідками для міжособистісних відносин” [1, с. 31]. На жаль, саме нашій школі ми маємо завдячувати наявністю цих проблем. Тому так важливо переходити до діалогу.

Важливою передумовою продуктивності діалогу Г. Балл вважає „додержання його учасниками принципу згоди (конкордатності)... Ідеться про необхідність згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі” [1, с. 32]. Виконання цього принципу вимагає від партнерів гнучкості і здатності доструктурування власного внутрішнього світу. Наступний, п'ятий принцип актуалізації і ведення діалогу, це принцип толерантності: „Цей принцип пов'язаний із загальногуманістичними настановами, з розумінням складності і суперечливості світу” [1, с. 33].

Важливе значення в цьому сенсі має робота М. Папучі „Внутрішній світ людини та його становлення”, у якій він зазначає, що „в діалозі обов'язково проявляється момент своєрідного поєднання „вираження – відкритість” (вираження як „пред'явлення” конкретному Іншому свого внутрішнього, а відкритість як прагнення і відсутність страху отримати пред'явлення від іншого), що дозволяє розгортати не лише дослідження в площині „тут і тепер” існування людини, а й ставити серйозні запитання щодо розвитку змісту того, що пред'являється” [9, с. 302].

Важливою передумовою продуктивності діалогу психологи гуманістичної традиції (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм) вважали відкритість як до партнера, так і до власного досвіду.

Надзвичайно важливою для розкриття суті діалогу є точка зору В. Горшкової, яка виділяє діалог як методичну основу нової виховної й освітньої парадигми, оскільки діалог є „універсальною суперформою подолання соціальних і міжлюдських антагонізмів, приведенням у відносну відповідність ідеалів і реалій людського існування” [6, с. 6].

На думку Н. Щуркової, „діалогічне виховання – це стиль педагогічної взаємодії, стиль життя, організація такого життя вихованця, коли він перебуває в постійному діалозі з самим собою, з картиною, книгою, музикою, іншою людиною. Діалог сам по собі вимагає досить високого рівня інтелектуального й емоційного розвитку, хоча прагнення до діалогу – родова, природна якість людини” [12, с. 93].

Проведений міждисциплінарний аналіз наукової літератури дозволяє сформулювати основні характеристики діалогу.

По-перше, діалог – це взаємодія особистостей, у якій реалізуються суб'єкт-суб'єктні відношення, коли не виключається протилежність особистісних позицій, але обов'язковою є установка на взаємне розуміння один одного, інтерес до особистості партнера і безумовне її прийняття, ставлення до людини як до самоцінності.

По-друге, діалог продукує процеси самопізнання. Діалог – це світ проникнення в особистість іншого і через нього в себе.

По-третє, умовою діалогу є якісне неспівпадання суб'єктів, що вступають у нього (їхня „інакшість”, „іншість”). Діалог – це прорив у світ інших стосунків.

По-четверте, готовність до діалогу – один із універсальних показників сформованості індивіда як особистості. Ця готовність включає в себе спрямованість на пошук суті цінностей, що пред'являються, можливість суб'єктивно сприймати інформацію. Тільки через діалогічність виникає ціннісно-смісловне зрушення, зміна свідомості людини.

По-п'яте, специфіка діалогу полягає у зверненні і в підтримці вищої сторони людської особистості, що дозволяє вийти на якісно інший рівень спілкування, гармонізувати стосунки з іншими і з самим собою

Визначаючи роль діалогу у вихованні моральних цінностей, ми виходили з того, що трансформація моральних цінностей в індивідуальну систему ціннісних уявлень школяра можлива лише через постійне переосмислення школярами визнаних (суб'єктивно-об'єктивних), фактичних (об'єктивних) і власних моральних цінностей.

Як показує шкільна практика, ініціювати діалог, вести його, підтримувати, робити його природним і необхідним може лише педагог-професіонал. Це педагог, якому вихованець цікавий таким, яким він є, і який розуміє, що лише в діалозі народжується та духовна і змістовна єдність, без якої неможлива педагогічна взаємодія.

Для того щоб моральні цінності, що містяться в змісті освіти, були інтеріоризовані учнями, вони повинні перш за все бути інтеріоризовані самим учителем, увійти в систему його ціннісних орієнтацій, у структуру його особистості. Для цього, на думку Т. Петракової, у вчителя має сформуватися позитивне ставлення до того, що він викладає. Тут визначальне значення, яке може бути зовнішнім збудником, має методична робота з учителем, система його підготовки й перепідготовки, аналітична й контрольна діяльність шкільної адміністрації в межах педагогічного управління, що здійснюється нею. Не менш важливою є налаштованість самого вчителя, розуміння ним важливості завдань, що стоять перед ним,

бажання вести розмову з учнем про злободенні проблеми буття, що є однаково значущими для нього й учня, використовуючи для цього зміст матеріалу, з яким учитель приходить до учнів [10].

Отже, в умовах діалогу значно зростає особистісний внесок педагога у виховний процес. Зокрема він стає провідником моральних цінностей в навчально-виховному процесі, задає тон моральним стосункам, є безпосереднім прикладом ввічливого та поважного ставлення до іншої людини як норми поведінки й діяльності. Безпосередньо своїми вчинками і діями педагог створює моральне середовище всього виховного процесу.

Для вчителя таке розуміння діалогу означає, що в педагогічному спілкуванні важливі й необхідні не тільки розгорнуті закріплені конструкції, але й такі, які містять питання, що сприяють міркуванню, обговоренню. Під час спільного обговорення, міркування виникає згода як на схожість поглядів, так і оцінок, а іноді – незгода, що свідчить про складність і неоднозначність порушеної проблеми для учасників діалогу. Важливо, щоб учні не боялись висловлювати особисті міркування, оскільки в пошуку доказів, які підтверджують власну думку, у пошуку вирішення суперечностей відбувається глибинна робота з усвідомлення особисто значущих цінностей, їхньої самостійної оцінки й переоцінки.

Розглянемо діалогічні форми та методи, які використовуються у вихованні моральних цінностей школярів.

Важливого значення надаємо *диспуту* (спору на моральну тему, що відбувається перед аудиторією) та *дискусії* (широкому публічному обговоренню якогось спірного питання). Психологи й педагоги (Н. Волкова, В. Кабрін, Л. Орбан-Лембрик, Л. Петровська, О. Пометун, В. Семиченко, Д. Чернилевський) визнають високу ефективність занять у формі дискусії, диспутів з погляду засвоєння знань, формування діалогічної спрямованості у вихованні.

Дискусійний метод виховання впливає на свідомість, почуття і волю школярів, вимагає творчого аналізу запропонованого матеріалу, власної інтерпретації визначеної проблеми, вміння слухати опонента і доводити свою точку зору. Плюралізм думок, протилежні й навіть антагоністичні погляди на ті чи інші питання морального характеру дозволяють сформувати у школярів такі риси та якості, як здатність сумніватися, перевіряти правильність своєї позиції, толерантно ставитися до опонентів, шукати відповідь серед численних думок, усвідомлювати можливість і обов'язковість існування різних поглядів та позицій серед однолітків, проте при цьому – непорушність загальних морально-етичних законів.

Педагог, який ініціює дискусійний метод, має приділяти значну увагу відпрацюванню школярами умінь: добирати оптимальні мовні й мовленнєві засоби; уникати різких оцінних суджень, іронічних зауважень, уїдливих натяків; правильно обирати засоби подання інформації, протистояти маніпулюванню у процесі комунікації; використовувати жести, поставу, ходу адекватно ситуації спілкування та ін.

З метою виховання моральних цінностей у школярів педагоги використовують *метод аналізу моральних конфліктних ситуацій*. Прикладом для такого аналізу було зіставлення суперечливих точок зору, висловлених в анкетах, конфліктні ситуації з художньої літератури, кінофільмів, життя, власні спостереження.

Значна увага у виховній роботі приділяється формуванню у школярів позитивного морального досвіду, подоланню негативних тенденцій і домінант, які мають місце в життєвому досвіді вихованців. Для цього педагогом створювались *ситуації морального вибору*, близькі до життєвого досвіду. Цей прийом цінний тим, що дає можливість вести зацікавлену розмову на актуальні для вихованців теми, пов'язані з їхнім власним життєвим досвідом, переживаннями. Колективний аналіз ситуації-аналога дає можливість учням проаналізувати декілька можливих варіантів та зробити моральний вибір у складних, суперечливих ситуаціях.

Слід зазначити, що в процесі розв'язання ситуацій морального вибору у вихованців накопичуються етичні знання, досвід стосовно ситуацій реальної відповідальності, вибору, прийняття рішень, проектування своєї поведінки, переживання й проживання ситуацій гуманної, моральної поведінки.

Наступний метод – *аналіз роздумів ровесників* – дає можливість створювати ситуацію, у ході обговорення якої висловлюються оціночні судження, оскільки особливістю учнів цього віку є підвищений інтерес до поглядів однолітків, а не дорослих. Цінність методу полягає в тому, що роздуми інших учнів роблять зміст розмови більш переконливим. Матеріал може бути використаний із досвіду, життєвих спостережень, літератури, періодики, а також із творів та анкет школярів (без указаних прізвищ).

Характерною ознакою діалогу, на думку більшості науковців, які досліджували це питання, є готовність, схильність людини до прийняття самостійності й унікальності Іншого, що проявляється в рисах характеру та висловлюваннях. Для прийняття школярами інакшості як норми життя використовується *аналіз суперечливих висловлювань*. Цей прийом дає можливість створити ситуацію зіткнення суперечливих точок зору, різних

підходів до ідентичних моральних явищ. Він використовується для активізації етичної бесіди, диспуту. Матеріалом для аналізу суперечливих висловлювань можуть бути анкети, висловлювання та думки відомих людей, зіставлення різних точок зору.

Для створення уявних ситуацій альтернативного морального вибору у школярів педагоги використовують *моральні дилеми*, які розглядаються як спеціально організовані вправи, які вимагають обґрунтованого мотивування. У ситуації морального вибору завжди оцінюється ситуація, яка співвідноситься з власними етичними уявленнями та сподіваннями оточуючих. Дилема вводиться в контекст конкретної теми, акцентується увага школярів на моральних обґрунтуваннях вибору та показі душевних станів уявних героїв. Занурення школярів у моральний вибір дає їм можливість зіставити різноманітні варіанти поведінки з власним вибором і власним досвідом.

Використання описаних методів потребує від педагога відповідних *знань* щодо проблеми, яку обговорюють, вікових особливостей аудиторії, методики проведення діалогу. До того ж педагогу необхідні відповідні *вміння*: включати вихованців у діалог; поглиблювати проблему; слухати співрозмовника; аналізувати; узагальнювати; робити висновки.

Якщо здійснюється особистісний діалог у виховному процесі, то про його наявність можна судити за такими критеріями: відбувається переживання особистісної динаміки, тобто тих змін, які відбуваються в особистості школяра чи педагога, а скоріше, і школяра, і педагога; відбувається зміна системи ставлення до світу, до інших людей.

Узагальнюючи проведений аналіз, слід підсумувати характеристики діалогу у вихованні моральних цінностей. До цих характеристик, зокрема, належать: 1) дискусійний метод виховання, що впливає на свідомість, почуття і волю старшокласників, вимагає творчого аналізу запропонованого матеріалу в ході власної інтерпретації визначеної проблеми, уміння слухати опонента й доводити свою точку зору; 2) плюралізм думок, протилежні й навіть антагоністичні погляди на ті чи інші питання морального характеру, що дозволяє сформуванню у школярів такі риси та якості, як здатність сумніватися, перевіряти правильність своєї позиції, толерантно ставитися до опонентів, переконуючись на власному досвіді в непорушності загальних морально-етичних законів; 3) особисті міркування школяра, досвід пошуку відповіді серед численних думок та пошуку доказів, які підтверджують власну думку; 4) досвід пошуку вирішення суперечностей, під час якого відбувається глибинна робота з усвідомлення особисто значущих цінностей;

5) досвід виходу за межі готових знань через варіанти пошуку вибору рішення через систему запитань, актуалізацію цінностей; 6) досвід спільної діяльності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя і вихованців, а також самих школярів щодо створення варіантів подолання важливих для всіх учасників діалогу світоглядних проблем; 7) продуктивність виходу учасників виховного діалогу на рівень вічних моральних проблем, остаточного вирішення яких не знають не тільки учні, але й педагог як живий учасник діалогу.

Для вчителя проблема виховного діалогу є особистісно значущою, адже він чекає від учня і від самого себе нових спроб щодо їхнього вирішення та поглиблення. З огляду на те, що вчителі утворюють важливу соціальну групу інтелігенції, здатну безпосередньо істотно впливати не тільки на соціалізацію учнів (мікрорівень), а й на розвиток спільноти в цілому (макрорівень), актуалізується проблема підготовки педагога, готового нести подвійну відповідальність за учнів та соціальне життя, здатного до пошуку засобів урівноваження протилежностей в освіті.

Отже, *перспективи подальшого дослідження* ми вбачаємо у вивченні нових підходів до педагогічної освіти, що має забезпечити формування особистості вчителя, готового до реалізації діалогової стратегії.

Література

1. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) – / Георгій Олексійович Балл – К.: Видавець Олег Зень, – 2007. – 172 с.
2. Бахтин М. М. Естетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с .
3. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Мн. : МФЦП, 2002. – 1008 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. доповн.) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусель]. – К. : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1977. – 375 с.
6. Горшкова В. В. Активность личности школьников в совместной деятельности с учителем : учеб. пособ. по спецкурсу / Валентина Владимировна Горшкова. – Хабаровск : ХГПИ, 1989. – 135 с.
7. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии / Владимир Гаврилович Крысько. – СПб. : Питер, 2003. – 416 с.
8. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ковалів Ю. І.]. – К. : ВЦ „Академія”. 2007. – Т. 1. – 608 с. – (Енциклопедія ерудита).

9. Папуча М. В. Внутрішній світ людини та його становлення : [наукова монографія] / Микола Васильович Папуча. – Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2011. – 656 с.

10. Петракова Т. И. Ценностный потенциал базового образования в духовно–нравственном воспитании учащихся / Т. И. Петракова. – М. : Изд-во ИООМО России // Образование : исследовано в мире [Электронный ресурс]: Международный научный педагогический Интернет-журнал с библиотекой – М. : OIM.RU, 2002. – Режим доступа: World Wide Web. URL: <http://www.oim.ru>

11. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

12. Щуркова Н. Е. Новые технологии воспитательного процесса / Н. Е. Щуркова, В. Ю. Питюков, А. П. Савченко, Е. А. Осипова. – М. : Новая шк., 1994. – 112 с.

ДИАЛОГ В ВОСПИТАНИИ У ШКОЛЬНИКОВ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Г. А. Кирмач

В статье мотивируется актуальность воспитания нравственных ценностей у школьников в условиях развития концепции личностно ориентированного образования. Рассматриваются потенциальные возможности диалога в воспитании моральных ценностей.

Ключевые слова: воспитание, нравственные ценности, диалог, воспитательный диалог, диалогические формы, диалогические методы

DIALOGUE IN EDUCATION OF MORAL VALUES AT SCHOOLCHILDREN

G. A. Kirmach

The author of the article accentuates the necessity of moral values' education at pupils under conditions of development of the conception of person-centered education. The article deals with the potential opportunities of dialogue in the process of moral values education.

Key words: education, moral values, dialogue, educational dialogue, dialogical forms, dialogical methods.

Кирмач Галина Анатоліївна – доцент кафедри педагогіки та психології Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Луганськ, Україна). E-mail: galina_44@i.ua

Kirmach Galyna Anatoliyivna – Associate Professor of the Chair of Pedagogics and Psychology of Luhans'k Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Luhans'k, Ukraine). E-mail: galina_44@i.ua

Рецензент – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля І. П. Булах

Reviewer – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Chair of Pedagogics of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University I.P. Bulakh